

İSLAM'IN ÖZGÜRLÜKÇÜ YORUMU MU'TEZİLE'NİN İKTİDARLA İMTİHANI

Mehmet AZİMLİ*

Giriş

Bu çalışmamızda İslam tarihinin en önemli fikir hareketlerinden biri olan Mu'tezile'nin, savunduğu fikirlerle, iktidarda bulunduğu dönemdeki uygulamaları arasındaki gelişkilere değinmek istiyoruz. İslam tarihinde kısa, fakat önemli bir zaman dilimi olduğunu düşündüğümüz ve İslam düşünce hareketleri açısından önemli addedilen bu döneme, çalışmamızda kısaca göz atmaya çalışacağız. Bu konuyu izah sadedinde de dönemin ünlü hadis bilgini Ahmet b. Hanbel'in (v.h.241/m.855) ve ünlü bir komutan ve bürokrati olan Afşin'in (v.h.226/m.840) Mu'tezilî iktidar ile olan problemlerini değerlendirmeye çalışacağız.

DÖNEMİN SİYASÎ VE KÜLTÜREL DURUMU

Emevîlerle birlikte başlayan devlet yönetimindeki baskıcı yöntemler, Ehl-i Beyt'e yapılan kötü muameleler, Arapçılık fikrinin halka dayatılması halkta özgürlükçü bir yapılanma isteği doğurmuştu. Bunun neticesinde de halk kesimleri alternatif bir yönetim biçimi vadeden Abbâsîleri desteklemeye başladılar.

Abbâsîlerin iktidara gelmeleri, halk kesimlerinin çoğunluğunda büyük umutlar oluşturmalarına rağmen, Abbâsîler özgürlükçü bir devlet yapısı ortaya koyamadılar. Bu dönemde de klâsik saltanat dönemlerinde olduğu gibi, sultanın benimsediği fikrî düşünce, devletin resmî görüşü olmuş ve halka bu görüşler dayatılmak istenmiştir. Abbâsîlerde, bir devlet projesinin halka dayatılmak istenmesinin tipik bir örneğini, Ebû Ca'fer Mansûr'un (v.h.258/m.774) İmam Mâlik'e (v.h.179/m.795) yaptığı bir teklifte görüyoruz. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr'un, İmam Mâlik'in kitabı olan Muvatta'nın devletin resmî eğitim kitabı haline getirilmesi teklifine İmam Mâlik karşı çıkmış, resmî bir dinî görüşün halka zorla dayatılmasının doğru olmadığı gerekçesiyle bu teklifi reddetmiştir.¹ Fakat sonraki dönemlerde de belli dinî görüş ve mezhebî eğilimlerin, bir devlet görüşü olarak halka zorla benimsetilmeye çalışıldığını müşahade ediyoruz.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mehmetazimli@hotmail.com

¹ İbn Kesîr, el-Bâisu'l-Hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadîs, Beyrut 1408, s.27, 28.

Abbâsîlerin İlk döneminde, siyasî gücü elinde bulunduran Fars kökenli Bermekî ailesi, Sâsânîlerden gelen ulusçu ve devleti esas alan zihniyetin temsilcisi olarak bütün Sâsânî kurum ve âdetlerini âdeta yeni devletin içine transfer ediyorlardı. Böylece Sâsânî devlet teşkilatı büyük oranda Abbâsî devletine aktarılmıştı. Bu transfer sırasında İslam açısından uygun görülemeyecek bazı kültürel öğeler de transfer ediliyordu.

Siyasî otoritedeki bu olumsuzlukların dışında toplum bazında düşündüğü-müzde; Tevrat ve İncil değişik şekillerde İslam kılıfıyla aktarılıp "Halk İslam'ı" oluşturulmuştu. İsrâiliyyât yayılmış, halk kassâslardan dini öğrenir duruma gelmişti. Ayrıca bunlara ilâveten, akla gereken değeri vermeyen ve sadece zahîrî nassı esas alan bir düşünce hareketi geliyordu. Bunlar kendi fikirlerine ters gelen bütün fikirlere karşı savaş açıyorlar, dönemin âlimlerini dövüyorlar kendi fikirlerine uymayan kişileri baskı altında tutuyorlardı. Taberî (v.h.310/m.922) bu tip bir linç girişimlerine uğrayan âlimlerden birisidir.² Bu durumda baştan beri bu yaklaşımları doğru bulmayan ve alternatif düşünceler üretmeye çalışan Mu'tezilî âlimler harekete geçmeye başladılar.³

MU'TEZİLE'NİN DURUMU

Emevîler döneminden beri saltanatçı iktidar zihniyeti, istikrarı devam ettirme adına her şeyin Allah'ın takdiri ile meydana geldiğini ve olaylarda insanın hiçbir dahlinin olmadığını savunan Cebriyye ideolojisini desteklemesine karşın, Mu'tezile insan hürriyeti düşüncesini savunuyordu. Bunu da "adl prensibi" içinde açıklıyordu. İnsan özgürlüğü temeline dayalı olan olgular, iktidarın şiddete ve baskıya dayalı cebir ideolojisine bir tepki olarak gündeme gelmişti. Nitekim Emevî iktidarının sarıldığı bu cebir düşüncesine karşı çıktığı için bir kısım bilginlere o dönemde baskı uygulanmış ve bir kısım âlimler de öldürülmüştü.⁴

Mu'tezile fikrî yapılanmasını ortaya koyarken iki konu ön plâna çıktığı aktarılmaktadır: Birincisi onlar akli ön plâna alıyorlar ve akli ikinci plâna iten söyleme ters bir şekilde aklın bilgiyi edinmede esas olduğunu vurguluyorlardı.⁵ İkincisi ise irade hürriyetine inanıyorlardı. Bu inançla, insanların Allah'ın takdiri ile zorunlu olarak yaptıkları amellerden sorumlu olmalarının adaletle uymayacağı düşüncesinden hareketle, insanın amellerinde özgür ve sorumlu olduğu tezini ileri sürüyorlardı.⁶

İlk başlarda insan iradesinin özgürlüğü düşüncesi Allah'ın amellerde bir zorlaması olmadığı bağlamında düşünülse de, sonraları Mu'tezile irade hürriyetine ve dolayısıyla insanın sorumluluğuna vurgu yaparak, yönetim biçimini saltanata dönüştüren ve bunun meşrûriyetini cebrî, ezeli kader doktrini ve ilâhî kaynaklı iktidar iddialarıyla sağlamaya çalışan Emevî yönetimine karşı muhalif ve özgürlükçü bir tavır sergilemiştir.⁷

² M.G.S.Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev; Heyet, İst, 1993, I, 356.

³ Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ank, 1999, s.39.

⁴ Bkz. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, s. 58.

⁵ Bkz. Ahmed Mahmûd Subhî, *fi'l-İlmi'l-Kelâm*, Beyrut, 1985, s. 149; Cabirî, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, Çev; Said Aykut, İst, 2000, s. 35.

⁶ Ahmed Mahmûd Subhî, *fi'l-İlmi'l-Kelâm*, s. 145; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev; Ethem Rûhi Fiğlali, İst, 1998, s. 289.

⁷ Edib el-Mardin, *Allah ve'l-İnsân fi'l-Fikri'l-Arabî ve'l-İslâmî*, Beyrut, 1983, s. 107.

Mu'tezile, bütün bu özgürlükçü düşüncelerini de ısrarla savunduğu "adalet prensibi" içinde ortaya koyuyordu.⁸ Mu'tezile'nin Cebriyye ideolojisine karşı geliştirdiği yorum, iki farklı fiilden birini seçme kudretini, insanın özgürlük noktası olarak vurgulamasıydı.⁹ Bu anlamda bireyin özgürlüğü düşüncesini temel alarak, bununla insanı birey olarak kendi eylemlerinden sorumlu tutmayı amaçlıyordu.¹⁰

Mu'tezile ortaya çıktığı yıllarda her fırka gibi Emevîlerin iktidarına karşı Abbâsîlerin isyanını desteklemişlerdir. Fakat Abbâsîlerin de Emevîlerin çizgisinde saltanatçı bir yapıya dönmeleri üzerine Mu'tezile'nin, Abbâsî döneminde, gerektiğinde silâhlı mücadeleye de önem vererek muhalefetteki isyanlara destek verdiklerini müşahede ediyoruz.¹¹ Buna örnek olarak o dönemin önemli bir isyanı olan Muhammed Nefsu'z-Zekiyye (v.h.145/m.762) isyanını verebiliriz.¹² Bu dönemde Mu'tezile, daha sonraları onun adıyla anılacak olan, âdeta bir Mihne dönemi yaşıyor ve Mu'tezilî âlimler işken-çe altında kalıyorlardı.

Bütün bunlara rağmen Mu'tezilî âlimler Hârûn Reşîd (v.h.193/m.808) döneminin sonlarında olduğu gibi daha yeterli âlimlerin bulunamamasından dolayı Maniheistler gibi sapık fırkalarla mücadele ve münazara için Sind taraflarına gönderiliyorlardı¹³ ve oralarda müthiş fikrî mücadelelerde bulunuyorlardı.¹⁴ Onlar yeni fetihlerle ortaya çıkan İslam'a ters yeni fikirlerin zararını göğüsleyerek sahih bir din felsefesi kurmak için gayret göstermişlerdir.¹⁵

Mu'tezile'nin muhalefet döneminin, Bermekîlerin Hârûn Reşîd tarafından bertaraf edilmesiyle sona yaklaştığını görüyoruz.¹⁶ Çünkü Sâsânî geleneğin takipçisi kabul edebileceğimiz Bermekîler, bu gelenekteki katı saltanatçı yapı gereği daha özgürlükçü söylemlere karşı şiddet uygulama politikası güdüyorlardı. Bermekîlerin bertaraf edilmesinin, Mu'tezile'nin iktidara yürüyüşünün başlangıcı olduğu söylenebilir.¹⁷ Bermekîlerin gidişiyle Mu'tezilî âlimler hapisanelerden serbest bırakıldılar (h.187/m.803).

Hârûn Reşîd'in oğlu Emîn'den (v.h.198/m.813) sonraki dönem ise artık Mu'tezile'nin iktidar dönemidir. Emîn'i devirip yerine geçen Me'mûn (v.h.218/m.833) ilmî birikimi çok yüksek bir halifedir. Zeki, ilme değer veren, cömert, fikhî bilgilere hâkim, ferâiz konularında bilgin, tıp konusunda uzman, demokratik eleştiriye yatkın, halka saygılı, dinî hayatı mazbut bir halifedir.¹⁸

Me'mûn hocası olan ve aynı zamanda o dönemde Mu'tezile'nin lideri olan Ebu'l Hüzeyl el-Allâf'dan (v.h.235/m.849)¹⁹ çok etkilenmiş ve bu etkiyle iyi bir Mu'tezile temsilcisi olmuştu. Me'mûn Mu'tezile'yi iktidara taşıyan şahıstı ve iktidara geçince Mu'tezilî hocasından öğrendiği Mu'tezilî düşünceyi devletin resmî ideolojisi

⁸ Mehdî Cârullah, *el-Mu'tezile*, Kahire, 1947, s. 92.

⁹ G. E. Von Grune Baum, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Çev; İlhan Kutluer, İst, 1989, s. 53.

¹⁰ Ali Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy -Akıl ilişkisi*, İst 1994, s. 91.

¹¹ Bkz. Muhammed Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, Çev; İbrahim Akbaba, İst 1988, s. 152 vd.

¹² Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasî İsyalar*, Ank. 2001, s. 211.

¹³ Cabirî, *Arap-İslam Akılının Oluşumu*, Çev; İbrahim Akbaba, İst 2000, s. 155.

¹⁴ Melhem Chokr, *Zındıklık ve Zındıklar*, Çev; Ayşe Meral, İst 2002, s. 161.

¹⁵ Nadim Macit, *Kur'an'ın İnsan-Biçimci Dili*, İst, 1996, s. 183.

¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1987, X, 204.

¹⁷ Ammâra, s. 171.

¹⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Mısır, 1952, s. 322; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ank 2002, s. 86.

¹⁹ Bkz. eş-Şehristânî, 49; Muhammed Ebû Zehra, *Alîmet İbni Hanbel*, Çev; Osman Keskiöğlü, Ank 1984, s. 59.

olarak halka sunmayı ve bu şekilde halkı aydınlatmayı düşünmüştü. Böylece Mu'tezile, muhalefet yıllarında savunduğu projeleri, Me'mûn'un iktidarı ele geçirmesiyle birlikte, uygulamaya başladı.

Etrafında akli ön plana alan re'y mensubu fıkıhçılar ve Mu'tezilî yorumu benimseyen kelâmcılar bulunan Me'mûn'un en önemli projesi Beytül-Hikme idi. Bu proje ile bir çok dilden felsefî ve bilimsel tercüme yapılacak ve bu yeni fikirlerle halk hem hurafelerden hem de akli arka plâna bırakan ve zâhirî nassa dayanan bir düşünce yapısından kurtulacaktı. O, bu gayretleriyle uzun süredir insanı nesneleştiren düşünce yapısına karşı, akli ve insanı tekrar devreye sokma çabasında idi.

Me'mûn, taklitçi, eski bilgileri olduğu gibi kabullenen, yeni bir şey üretmeyen bir zihin yapısından (mükevven akıl) çok; üretici, sorgulayan, oluşturuca (mükevvin akıl) bir zihniyetin gelişmesini istiyordu.²⁰ Bu anlayış Müslümanları pasif bir nesne olma yerine, aktif bir özne olma konumuna getirecekti.

Ayrıca Sâsânî kültürel yapısının Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkilerini de fark eden Me'mûn bu kültürel saldırıya karşı savunmasız duran Müslümanların zihinsel yapılarını, gereken bir şekilde koruma yolunun ancak Beytül-Hikme gibi bir kurum ile olabileceği kanaatindeydi.²¹

Me'mûn'un kurduğu ve çok önem verdiği Beytül-Hikme kurumunda, bir ilim merkezine yakışan kurallar yerleştirilmişti. Siyasî baskı altında ilmî faaliyetlerin gelişmeyeceği düşünülerek hiçbir siyasî baskı uygulanmıyordu. Buradaki özgürlük ortamına bakarak siyasî bir yönlendirme olmadığını da rahatlıkla anlayabiliriz. Herhangi bir mezhebî kaygı bulunmuyordu. Bu merkezde ilim ruhunun hâkim olduğu, mutlak manada ilim, inanç ve fikir hürriyetinin bulunduğu, her şeyin akıl ve mantık ölçülerinde gerçekleştirildiği, orijinalliğin, yaratıcı düşünce ve araştırmacı zihniyetin ödüllendirildiği aktarılmaktadır.²²

Burada Arapların aleyhine bir düşünce geliştirilebiliyor, hatta genel kabul gören İslamî yorumlara aykırı olsa bile bu fikirler kısıtlanmıyordu. Bundan dolayı bu kurum'a Hıristiyan, Nebâtî, Yahudî, Süryânî, Sabî, Mecûsî gibi değişik din ve kültürlerden insanlar akın ediyorlardı. Dünyanın farklı yerlerindeki değişik ilim dallarından bir çok bilim adamı bu özgürlüğü duyup buraya gelmişti. Burada görevlendirilenler için istenen kriter, siyasî ve dinî görüşlerinden çok ilmi yeterlilikti. Buradaki özgürlüğü ifade etmek için gayrimüslim bir bilim adamı olan Thaumaturgos'un şu sözlerini aktaralım. "*Hiçbir konuyu incelememiz yasak değildi. Gizlenen saklanan bir şey yoktu. Her doktrin incelenbiliyordu. Bu konuda tam bir güvenlik vardı. İlahî-beşerî her şeyi araştırabiliyorduk*".²³ Bu güvenli özgürlük ortamı yüzlerce bilgini Bağdat'a çekti. Nesturîler, baskı altındaki Sabîler, sarp dağlara çekilen papazlar buraya gelmişti. Eğer, en ufak bir baskı olsa, bunlar burada toplanamazlardı.²⁴

Me'mûn özgür fikrî tartışmaları seven birisi idi. O, huzurunda münazaralar yaptırıp bu tartışma sırasında herkesin fikrini söylemekte hür olduğunu söylerdi. Ona göre insanları doğruya iletmek kaba kuvvetle değil, fikirlerle olmalıydı. O, halkın görü-

²⁰ Muhammed Abid el-Cabirî, *Arap-İslam Akılının Oluşumu*, s. 19.

²¹ Cabirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, s. 41.

²² Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme*, İst 1996, s. 138.

²³ G. E. Von Grune Baum, IV, 54.

²⁴ Demirci, s. 139.

şünün önemini değişik defalar söylemiş ve demokratik bir kişilik ortaya koymuştu²⁵ ve bu özgür düşünce yapısıyla beraber affedicilikte de ilerideydi. Birçok Bizanslı esiri serbest bırakmış, bir çok suçluyu affetmişti. O "eğer insanlar bendeki affediciliği bilse-lerdi bana suç işleyerek yaklaşırlardı."²⁶ diyordu.

Me'mûn bu affedicilik özelliğine ve Beytû'l-Hikme'ye verdiği bu özgür ortama rağmen, hilâfetin son yıllarına doğru tarihe *Mihne yılları* olarak geçecek olan baskılara başladı. O, bu işe karar verirken kendine göre dinî gerekçeler bulmuştu. Ona göre, Hıristiyanlığa karşı halkı korumak gerekiyordu. Bunun için dönemin popüler konusu olan Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda baskılar yapılacaktı.

Bu anlayışa göre Kur'an'a mahlûk denmesi gerekiyordu. Kur'an mahlûk olarak görülmez ve ezeli olarak kabul edilirse "Allah'ın kelimesi" olarak Kur'an'da geçen İsa da ezeli olarak algılanmak zorunda kalıncaktı. Bu da İslam akaidi açısından tehlike idi. Zaten böyle bir düşünceyi o günlerde Müslümanlara empoze etmeye çalışan Hıristiyanlar da bu meselenin bu kadar ileri boyutlarda tartışılmasına sebep olmuşlardı. Me'mûn böyle bir düşünceye engel olma adına anlamsız bir baskıya başladı.²⁷ Bunu yapmakla halkın inancını ve devletin sürekliliğini korumayı düşünüyordu.²⁸

Me'mûn, ilk başlarda bu fikri halka aktarsa da kabul edilmesi yönünde pek olumlu işaretler almadığı için, kendi benimsediği fikirlerin halkta bir an önce yansımalarını görmek adına, acele ederek Mihne olayını sistemli ve kurumsal hale dönüştürmüştü.²⁹ Anadolu tarafına sefere çıktığı yıl, verdiği bir kararla Bağdat'a mektuplar göndererek, Mihne olayına start verdi. Me'mûn, mektuplarında halkı küçümsüyordu. Bağdat'a gönderdiği ilk mektubuna uygun olarak insanlara Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı soruluyor, Me'mûn gibi düşünmeyenler kelepçeleniyor, kadılık gibi görevlerde olanlar görevlerinden alınarak sorgulanıyor ve hapislere atılıyordu.³⁰

Me'mûn, toplumun önde gelen şahsiyetlerini, hizaya getirirse herkesin yola gelebileceğini düşünerek iktidarını kabullenmeyen âlimleri, Bağdat'a bıraktığı valisi vasıtasıyla sorgulamaya başladı. Meşhur tarihçimiz İbn Sa'd'ı (v.h.230/m.844) Rakka'da bizzat Me'mûn kendisi sorgulamıştır. Me'mûn, Bağdat'a gönderdiği ikinci mektubunda fikirlerini kabullenmeyen âlimlerin tutuklanarak yanına gönderilmesini emretmişti. Daha sonra gönderdiği mektuplarında bu işlemleri ısrarla takip etmiş ve kabul etmeyenlerin boynunun vurulmasını emretmiştir. Bu sorgulamalarla iktidarın düşüncesine bazı iltihaklar gerçekleşse de bu iltihakların samimi olduğu şüphelidir.³¹

Artık devletin resmî görüşünü kabul etmeyen herkes tutuklanıyor ve onlara eziyetler yapıyordu. Bu işkencelerin korkunçlukları tarih kitaplarında yer almaktadır.³² Bu yolla bir çok kişi hapislerde öldü.³³ Devletin bu ayrımcı baskı politikası o kadar ileri noktaya kadar geldi ki Bizans'tan fidye karşılığı alınan esirler eğer Mu'tezilî düşüncede

²⁵ Bkz. Bozkurt, s. 85.

²⁶ Süyûtî , s. 322.

²⁷ Taberî , *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1997, V, 185.

²⁸ Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset*, İst, 2002, s. 264.

²⁹ Özağar, s. 22.

³⁰ Taberî, V, 186.

³¹ Taberî, V, 190.

³² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, 1413, X, 230.

³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, Beyrut, trz. XI, 74.

ise fidyesi veriliyor, değilse verilmeyerek Bizans'ın elinde bırakılıyordu.³⁴ Nihayet Me'mûn bu sıralarda Tarsus'ta seferdeyken öldü.³⁵

Me'mûn'dan sonra halife olan Mûtasım, (v.h.227/m.841) selefi gibi aydın biri değildi. İlme kıymet vermeyen, âlime hürmeti olmayan, cahil bir kişiliğe sahipti. Daha çok askerî alanda temayüz etmişti. En önemli ilgi alanı, kurmuş olduğu yeni ordu olan Hassa ordusuyla ilgilenmekti.³⁶ Onun döneminde Mu'tezile'nin iktidar dönemindeki uygulamalar aynen devam etti. Hatta halka Mu'tezilî fikirleri kabul ettirme yönünde işkenceler arttı. Me'mûn bu siyaseti bizzat kendisi yaparken, Mûtasım meseleyi Mu'tezilî vezir Ebû Duâd'a (v.h.239/m.853) havale etmişti.³⁷

Aynı uygulamalar Vâsık (v.h.232/m.846) döneminde de devam etti. İşkenceler, sürgün ve zulümler had safhaya çıktı.³⁸ Bu dönemde Ebû Duâd'ın Şamlı bir ihtiyarla tartışmadan mağlup çıkması³⁹ Mu'tezile'yi biraz gözden düşürdü ise de bu siyaset, Mütevekkil iktidara geçinceye kadar devam etmiştir. Sonuçta Mütevekkil'in iktidara gelmesiyle birlikte Mu'tezile'nin iktidardan düşme süreci hız kazanmıştır.⁴⁰

Mu'tezile, yıllarca olgunlaştırdığı fikirlerini, kısa iktidar yıllarında iyi bir sınav vermeyerek harcamış ve iktidarını kötüye kullanmıştır. Kendi savunduğu özgürlükçü yapıya göre davranamayıp, kendisi gibi düşünmeyenleri ezmiş, ideolojisini siyasallaştırmıştır. Hür düşüncenin ayakta tutulması amacıyla ortaya çıkan bu ekol, düşüncüyü baskı altında tutan bir ölüm aracı haline gelmiştir.⁴¹

Aslında Beytül-Hikme güzel bir proje idi. Bu projenin ikinci ayağı olan fikirleri halka zorla benimseterek halkın inancını koruma endişesi ise tamamen yanlış ve ilk projenin de kadük hale gelmesine sebep oldu. Halka fikirlerin zorla dayatılması ve "anlayıştan yoksun halkın"(!) zorba yöntemlerle aydınlatılması düşüncesi⁴² iyi sonuç vermedi. Halk arasında Mu'tezile'ye duyulan kin arttı. On dört yıl süren baskı ve işkence siyaseti halkta büyük bir infial oluşturdu ve nihayet Mu'tezile iktidardan uzaklaştırıldı.

Mu'tezile, doğru düşüncelerini halka yanlış yöntemlerle uygulama yolunu benimsemişti. İnsan unsurunun doğası düşünülmeden yapılan bu yöntemler, toplum tarafından kabullenilmedi. Mu'tezile toplumsal değişim yasalarını hesap edememişti. Burada, bazı ideallerin, şartlar olgunlaşmadan ve zemin müsait olmadan gerçekleştirilmek istenmesi gibi bir durum söz konusu olmuştur. Yani amaçlar normal yol ve biçimlerle gerçekleştirilemediğinde baskı yöntemi devreye girmiştir. Bu da başarısızlığa giden sonu hazırlamıştır. Aslında bu olay, hür düşüncüyü temsil eden bir zihniyetin trajik durumunun resmidir.

Mu'tezile'nin, Hıristiyanlara karşı İslam'ın tevhit esasından taviz vermemek adına bir düşüncüyle yola çıkmalarına rağmen başvurdukları bu yöntemler sonuç vermemiştir. Bu noktada onların bu durumunu Hz Ali'nin (v.h.40/m.661) şu sözü çok

³⁴ Henry Laoust, *İslam'da Ayrılmış Görüşler*, Çev; Ethem Rûhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli, İst 1999, s. 126.

³⁵ Taberî, V, 197.

³⁶ Mehmet Azimli, *Hassa Ordusu, Türkler*, Ank 2002, IV, 364.

³⁷ Ebû Zehra, s. 82.

³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 304.

³⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 319.

⁴⁰ Osman Aydın, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ank 2003, s. 110.

⁴¹ Nâdim Mâcîc, *Kelâmî Ekollerin Ortaya Çıkış Sürecinde İktidara Eklemlenme Problemi*, *Bilgi ve Hikmet*, sayı, 7, İst 1994.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 272.

güzel açıklamaktadır: "Doğru sözle yanlışa vardılar."⁴³ Sonuçta ortaya çıkan durum ise, İslam düşüncesinin önemli bir kolu olan ve İslamiyet'in kuvvetle gelişmesine hizmet eden⁴⁴ Mu'tezile'nin tarih sahnesinden çekilmesidir.

Bu noktada Beytül-Hikme gibi kurumlarda çalışanlara bu kadar özgürlükler verilmesine rağmen, bazı meselelerde hiç de özgürce davranmayan Mu'tezile iktidarı döneminden iki örnek olayla konumuzu açıklamak istiyoruz. Bunlardan biri Mihne olayında direnen bir âlim, diğeri ise devleti önemli bir badireden kurtarmasına rağmen ciddi olmayan problemlerle Mu'tezile tarafından ortadan kaldırılan bir bürokrat-komutandır. Bu örneklerle Mu'tezile'nin farklı düşüncelere yaptığı uygulamaları irdelemek istiyoruz.

İBN HANBEL

Mihne döneminde devrin önemli hadis bilginlerinden olan Ahmed b. Hanbel, Mu'tezile'nin dayattığı Kur'an'ın mahlûk olduğu şeklindeki resmî görüşe katılmayarak sonuna kadar direnmiştir.

Mu'tezile'nin iktidar olduğu dönemdeki baskı yıllarında bir kısım âlimler Mu'tezilî fikirleri kabul etmiş gibi görünse de yapılan baskılara sonuna kadar iki kişinin direndiğini aktarılmaktadır.⁴⁵ Bu iki kişiden biri olan Muhammed b. Nûh (v.h.218/m.833) Tarsus'a Me'mûn'un yanına götürülürken yolda ölmüş ve böylece Ahmed b. Hanbel muhalefette tek başına kalmıştır.⁴⁶

Ahmed b. Hanbel, elleri kelepçeli bir şekilde ders mahallinden alınıp sırtındaki kamçı izleriyle ve sürekli devam eden işkence altında Tarsus'a götürülüp hapsedildi. O sırada ölen Me'mûn, Halku'l-Kur'ân inancını kabul etmeyenleri takip işini halefi Mu'tasım'a vasiyet etmişti.⁴⁷ İbn Hanbel, Tarsus'ta devam eden işkenceden sonra, Bağdat'a gönderilip işkenceye devam edildi ve on dört ay hapiste kaldı.

Mu'tasım'ın yanında yapılan münazaralardan sonra ikna edilemeyen⁴⁸ İbn Hanbel Mu'tasım'ın gözü önünde baygın düşünceye kadar devam eden yoğun işkencelere maruz kaldı.⁴⁹ Üstünde sadece pantolonu kalıncaya kadar soyuldu ve kırbaç ile işkence edildi.⁵⁰ Sonuçta Ahmed b. Hanbel âdeta direnişin sembolü oldu. Yirmi sekiz aylık bir işkence faslından sonra serbest bırakıldı. Fakat Vâsık devrinde ders vermesi ve halifenin olduğu yerde oturması yasaklandı. Bunun üzerine yıllarca gizli bir şekilde yaşamak zorunda kaldı.⁵¹ Bu durum Mütevekkil'in iktidara gelmesine kadar devam etti.

Mu'tezile'nin, kendine göre doğru addettiği bir fikri, halkın kabullenmesi için zorba yöntemlerle dayatması, tarihe Mihne yılları olarak not düşülmesini gerektiren o sıkıntılı dönemi ifade etmesi açısından önemlidir.

⁴³ *Nehcü'l-Belâğa*, Çev; Heyet, Ank, 1990, s. 73.

⁴⁴ Laoust, s. 177.

⁴⁵ Taberî, V, 190.

⁴⁶ Ebû Nuaym, el-İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut, 1405, IX, 196-197; Ebû Zehra, s.62.

⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 271.

⁴⁸ İsfehânî, IX, 198.

⁴⁹ Zehabî, XI, 244.

⁵⁰ İsfehânî, IX, 195.

⁵¹ Ebû Zehra, s. 83; Ay, s. 344.

AFŞİN

Bu noktada Abbâsî tarihindeki baskı sürecinin adı olan Mihne ile ilgili değilse de, aklî izahlara ve insan özgürlüğü bağlamında Mu'tezile'nin hoşgörüsüzlüğüne bir örnek teşkil etmesi açısından, o dönemin ünlü bir bürokrati olan Afşin'in uğradığı kovuşturma sonucu öldürülmesini örnek vererek meselenin izahına katkıda bulunmak istiyoruz.

Afşin, Abbâsî devletinde bürokraside en üst düzeye ulaşmış ve ünü gittikçe artan Türk asıllı bir komutandır. Afşin'in babası, Orta Asya'dan savaşlarda kullanılmak üzere orduya getirilen Türklere idi. Afşin askerlik mesleğinde temayüz ederek gayet başarılı ve takdir toplayan saygın bir komutan olmuştu. Mısır'da gerçekleşen isyanların bastırılmasında kendini gösteren Afşin, stratejik bir Anadolu kenti olan Ammûriye'nin fethedilmesinde de önemli rol oynamıştı.

Afşin bu başarılarıyla dönemin hâkim unsuru olan Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükseltildi.⁵² Bunun arkasından Afşin, Mu'tezile'nin iktidarda olduğu dönemin en büyük problemi olan Bâbek (v.h.223/m.837) isyanını bastırarak Mu'tezile'nin iktidar süresini, hatta devletin iktidar süresini uzatmıştı. Sıra ile gönderilen altı komutanın bastırılmadığı bu büyük isyanı bastırması onu bir anda devlet bürokrasisinde zirveye taşımıştı. Bundan dolayı kendisine Sind eyaleti valiliği verilmişti.

Afşin'in bu yükselişi çok göze battı. Onu kıskananlar -ki bunların başında vezir Ebû Duâd gelmektedir- bazı olayları onun aleyhine kullanmaya çalıştılar. Afşin'in kayınbiraderi Mengüçür (v.h.224/m.838) Azerbaycan'da isyan edince, Afşin'in ona destek olduğu iddia edildi. Ayrıca onun hakkında devletten para gasbettiği, o sıralar isyan eden Mazyar'ı (v.h.224/m.838) isyana teşvik mektupları yazdığı, Sâsânîliği ihya etmek için çalıştığı ve hatta Müslüman olmadığı iddiaları ortaya atıldı. Bu iddia ve suçlamalar üzerine Hazarlara kaçmak isteyen Afşin, (h.225/m.840)'ta tutuklandı. Mu'tezilî vezir Ebû Duâd, mahkemede Afşin'i yukarıdaki iddiaların dışında sünnetsiz olmak, Zerdüşî mabedini camiye çeviren imama had uygulamak, *Kelile ve Dimne* isimli kitabı okumak ve evinde Bâtınî kitapları bulundurmakla itham etti.

Afşin, mahkemede kendisine yöneltilen suçlamaları çok güzel mantıksal değerlendirmelerle cevaplandırdı.⁵³ Fakat onun bu cevapları önemsenmedi. Mu'tasım'ın Afşin'e gösterilen ilgi ve iltifattan korkması ve vezir Ebû Duâd'ın kıskançlığı sonucu Afşin 841'de hapiste kırbaç altında aç bırakılarak öldürüldü.⁵⁴

Oysa Afşin iddia edildiği gibi Bâtınî inanışa sahip bir kimse olsaydı, Abbâsîleri yirmi yıldır uğraştıran ve bir anlamda Bâtınî karaktere sahip olan Bâbek ile isyanında yaptığı savaşları çok ciddi tutmazdı.

Mu'tezilî temsilcilerin bu olaydaki hoşgörüsüzlülüğü de dikkat çekicidir. Afşin'e yapılan ithamların hemen hepsi delilsiz, mesnetsiz, önemsiz, suç teşkil etmeyen şeylerdir. Fakat bunların karşılığı verilen ceza ise tamamen siyasîdir ve bu suçlamaların karşılığı değildir. İktidar dönemi öncesi geçirdiği süreç boyunca, benzer bir şekilde önemsiz suçlamalarla itham edilen Mu'tezile iktidar döneminde ise bu tip uygulamaları başkalarına yapması ilginçtir.

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 284.

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 292.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Beyrut, 1995, VI, 518.

Abbâsîleri tarihlerinin bu en zor ve en baş edilmemiş isyanından kurtaran Afşin, akıl kabul etmez işkenceyle öldürüldü. Tarihin bir cilvesidir ki burada da "Devrim kendi evlâtlarını yer" mantığı gerçekleşti. Bu olay devrin ordusunda hâkim bir güç olan, dinî olayları çok yakından takip etmeyen Türklerde bir hayal kırıklığına sebep olacak ve Abbâsîlerle ilişkilerini gözden geçirmelerine, hatta artık siyasete karışmaya başlamalarına yol açacaktı. Nitekim Türk komutanlar Vâsık'tan sonra Mu'tezile'yi ortadan kaldıran Mütevekkil'e destek vereceklerdir.

Sonuçta Abbâsîler bu yanlış politikalarının bedeli olarak, siyâsî olaylara karışmaya başlayan Türklerin baskısına boyun eğmek zorunda kalkacaklardır. Hatta bu durum Abbâsîlerin eski hâkimiyetlerini bir daha elde edemeyecek şekilde kaybetmelerine sebep olacaktır.

Aklı ön plâna alan bir yönelimin temsilcisi olan Mu'tezile'nin, Afşin gibi kendisine yapılan ithamları aklî çerçevede çok güzel çözümlerle izah eden bir komutanı,⁵⁵ sırf başında bulunduğu saltanatçı yönetimin maslahatını düşünerek akıldışı yöntemlerle ortadan kaldırarak en ağır şartlarda öldürmesi izahı zor olaylardan biridir. Ayrıca bu olay, hür düşünceyi temsil ettiğini iddia eden Mu'tezilî görüşün, çelişkiler yumağı haline gelen bir resmidir.

İKTİDARDAN DÜŞÜŞ

Mütevekkil'in tahta geçmesi, Mu'tezile'nin iktidardan düşüşünün başlangıcını gösteren tarihtir. Mu'tezilî baskı müthiş bir Sünnî tepki doğurmuştu. Bu bağlamda ilk olarak Mütevekkil tarafından kelâmî tartışmalar yasaklandı.

Mütevekkil, daha sonra Mu'tezilî temsilcileri bürokrasideki mevkilerinden aldı, hatta bazılarının mallarını müsadere etti ve yerine de Mu'tezile karşıtı düşünce sahiplerini bürokrasiye yerleştirmeye başladı.⁵⁶ Bu bağlamda eski Mu'tezilî vezir İbn Zeyyât (v.h.233/m.847) işkence ile öldürüldü. Mu'tezilî âlimler hapslere girerken Hadisçiler ve Hanbelî düşünceleri benimseyenler diyebileceğimiz muhalif düşünce sahipleri serbest bırakıldılar.

Beytü'l-Hikme zor günler yaşamaya başladı. Kindî (v.h.252/m.867) gibi bilginler Abbâsî sarayından uzaklaştırıldı. Mütercimlerin maaşları kesildi, Yunanca'dan tercüme yapmaları yasaklandı, hatta mevâlî kıyafeti giymeye zorlandılar. Böylece yakın bir zamanda Bağdat'a akın eden bilginler buradan uzaklaşmaya başladılar.⁵⁷

Mu'tezile düşüncesi devlet kurumlarından kovalanmakla kalmadı, halkın yanındaki etkisi de yok edilmek istendi ve muhaliflerin etkisinde kalan halife, bir emirname ile Mu'tezilî uygulamalardan vazgeçtiğini ilân etti. Para ile Mu'tezilî fikirler karşıtı hadisler okuyan hadisçiler tutuldu.⁵⁸ Neticede Mu'tezile karşıtı bir hadis edebiyatı ortaya çıktı.⁵⁹ Mu'tezilî bilginlerin yazdıkları eserlerin büyük çoğunluğu tahrip edildi.⁶⁰

Mu'tezile artık belini doğrultamadı, yalnızlığa itildi, küçük düşürüldü, devlet gücü ile sindirildi ve Hanbelîler tarafından Cehmîye sıfatı verilerek kötülendi. İktidar

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, VI, 514.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 59.

⁵⁷ Demirci, s. 137.

⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürâcü'z-Zehab*, Beyrut, 1997, IV, 88.

⁵⁹ Özafşar, 88. Kur'an'ın mahlûk olmadığına dair Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Muhammed ve meleklerin şahadet ettiklerine dair rivayetler için bkz. İsfehânî, IX, 193.

⁶⁰ Luis Gadret, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Çev; İlhan Kutluer, IV, 137.

olduğu dönemdeki baskıcı uygulamalar yüzünden de kendisine yapılan bu uygulamalara karşın halktan bir destek bulamadı.

Mu'tezilîlerin düştüğü en büyük hata kendilerini devlete ve siyasete bağlamaları olmuştur. Sünnî bir ihtilâlle devrilipl toplum ve düşünce alanında geri plâna itilmekle birlikte gayrı mâkulun önünün açılmasına ve bu akımın Arap-İslam kültür sahasında yeni mevziler kazanmasına sebep olmuştur.⁶¹ Böylece Mu'tezile sonrası iktidara gelenler akli devre dışı bırakıp durgunlaşmaya vesile olmuşlardır.

SONUÇ

Abbâsîlerin yükseliş döneminde gerçekleşen kısa süreli Mu'tezile iktidarı, tarihe çok önemli notların düşüldüğü bir dönemdir. İslam'ın tarihi boyunca gerçekleşen ilk ve tek uygulamaların barındığı bir kısa dönem de diyebiliriz. İslam kurumlar tarihinde ortaya konulabilen benzer bir örneğini göremediğimiz bir uygulama olan Beytû'l-Hikme kurumu bu dönemin gerçekleştirdiği dev bir projedir.

Aklı ön plâna alan ve insanın özgür iradesine vurgu yapan Mu'tezile muhalefet yıllarında olgunlaştırdığı bu fikirlerini, iktidarı ele geçirdiği dönemde halka benimsetebilmek için baskıcı yöntemler kullanma yolunu seçmiştir. Muhalefette iken akla uygun ve insan özgürlüğüne dayalı güzel söylemler geliştiren Mu'tezile, Abbâsîlerin resmî mezhebi olduğunda ise iktidarın gücünü arkasına alarak muhaliflerine karşı akıl-dışı ve baskıcı sindirme politikası uygulamıştır.

Abbâsî yönetimi, Mu'tezilî temsilciler aracılığıyla Mu'tezilî fikri benimsemeyenlerin üzerinde resmî kovuşturma (mihne) sürecini başlatarak muhalefeti yok etme yoluna gitmiştir. Mu'tezile'nin devlet baskısıyla zorunlu tuttuğu İslam yorumu ise, halk tarafından benimsenmemiştir. Bu noktada sadece Mihne olayıyla sınırlı kalınmamış saltanatın başındaki şahısların kendilerinin ikbali için tehlikeli gördükleri kişiler, değişik yaftalarla suçlanmış ve kovuşturmaya uğrayarak yok edilmiştir. Akla ve insan özgürlüğüne değer veren Mu'tezilî temsilciler ise bu kovuşturmalara destek vererek bu akıl dışı haksızlıklara destek olarak yıllardır savundukları değerlerden iktidarları dönemlerinde vazgeçmişlerdir.

Bu politikaların uygulanmasında iktidar ile ortak hareket eden Mu'tezilî temsilciler, bu sürecin sonuçlarına katlanmak zorunda kalmışlardır. İktidarı devralan Selefî-Sünnî yapılanma resmî kovuşturmaların faturasını haklı olarak Mu'tezile'ye biçerek, Mu'tezile'nin tarihteki fonksiyonunu sona erdirmiştir. Mihne süreci hem Mu'tezile'nin hem de İslam düşüncesinin tarihî seyrini derinden etkilemiştir. Mu'tezile gibi yeni filizlenen hür, akılcı, üreten, taklit etmeyen bir fikrî hareketin de tarihin sayfalarına gömülmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak akleden, düşünen insanlar oluşturması hedeflenen bir projede acele edilerek toplumsal değişiminin belli bir sürece ve şartlara bağlı olduğu ilkesi unutulmuş, değişim yasaları hesaplanamamıştı. Sonuçlar erken görülmek istenmişti. Sonuçta ise değişim yasaları işledi.

⁶¹ Cabirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, s. 156.